

6. Avslutande reflektioner: Lärdomar från den vetenskapliga antologin

Under arbetet med att läsa och sammanfatta den vetenskapliga antologins två band har det väckts en hel del tankar om vitboksprojektet och den inledda försoningsprocessen som helhet. Vi skulle därför vilja avsluta med några reflektioner utifrån rollen som historiker och forskare med inriktning mot samisk tematik. Till att börja med finns det flera saker som bör lyftas fram vad gäller antologins vetenskapliga bidrag och begränsningar.

Antologins bidrag

– att sammanställa kunskap och generera underlag för ny

En antologi är i grund och botten en samling fristående texter oftast inordnade i ett gemensamt tematiskt ramverk. Något som blivit uppenbart i vårt arbete med att sammanfatta antologin är att verkets trettiotal artiklar, trots att mycket av det som skrivs i dem endast redovisar tidigare känd kunskap inom olika forskningsfält, sammantaget genererar kunskap och förståelse av ett långt mer djuplodande och sammanhållet slag än vad som tidigare existerat. Antologins texter avspeglar självfallet prioriteringar som projektet har tvingats göra. Vissa aspekter har inte kunnat belysas alls eller har inte behandlats uttömmande. Men att föra samman forskning från så många skilda vetenskapliga områden till en gemensam helhet har följaktligen genererat något nytt, och i den meningen är det också

ny kunskap som möter den läsare som bemödar sig att läsa verket från pärm till pärm. I stor utsträckning utgör vitboksantologin det nuvarande kunskapsläget om relationerna mellan Svenska kyrkan och samerna, och ingen forskare har tidigare haft tillgång till en liknande sammanställning.

Detta sätter också fingret på något som vi ser som nödvändigt för att på allvar förstå kyrkans agerande och ansvar vad gäller relationen till den samiska befolkningen i ett historiskt perspektiv, nämligen vikten av att sätta »helheten« framför det enskilda. Enskilda artiklar behandlar specifika, förvisso ofta intressanta, områden och skeenden – lästa tillsammans underbygger de en långt mer allomfattande och genomgripande förståelse av kyrkans påverkan på samisk religion och kultur. Vår förhoppning är därför att framtida diskussioner på området inte ska reduceras till det enskilda eller mest graverande i antologin, utan snarare grunda sig på en bred och djup läsning av vitbokens texter. Först då kan en nyanserad förståelse av – och diskussion om – kyrkans historiska relationer till samerna uppstå.

Vår allmänna bedömning är vidare att kunskapsunderlaget nu är tillräckligt bärande för att kyrkliga och samiska representanter, på ett trovärdigt sätt, ska kunna sätta sig in i de fel, brister och försummelser som kyrkan historiskt har gjort sig skyldig till. Erkännande och fördjupade kunskaper är nyckelbegrepp i en försoningsprocess, vilket har poängterats av ärkebiskop Antje Jackelén och även av vissa författare i antologin. Med tanke på dessa nyckelbegrepp ger antologin följaktligen underlag för att erkänna en stor del av de oförrätter som har begåtts mot samer. Samtidigt bör detta erkännande inte begränsas till sådana saker som forskare har kunnat läsa sig till i bevarade dokument. Antologin saknar helt muntliga vittnesmål om erfarenheter av oförrätter som åsamkats samer av kyrkan, både sådana som är egenupplevda och sådana som drabbat tidigare generationer och sedan återberättats. Det individuella och kollektiva minnet är med all säkerhet en källa till nya och andra typer av insikter. Som läsare lämnas man i ovisshet om vilka dessa minnen är och vad de innehåller. Att projektet utelämnat egenupplevda eller kollektiva erfarenheter av kyrkligt förtryck handlar säkert om praktiska prioriteringsfrågor och avspeglar också mognadsgraden inom forskarsamhället. Historiskt orienterade forskare använder

nämligen i mindre utsträckning muntliga källor än skriftliga. För försoningsprocessens framtid är det dock betydelsefullt att kyrkan på ett planerat sätt även låter individuella och kollektiva erfarenheter, minnen och upplevelser få utrymme. Sådana erfarenheter skulle säkert kasta klarare ljus över förhållanden i mer närliggande tid och därför komplettera antologin som håller viss distans till vår egen samtid. Få av antologins artiklar berör nämligen kyrkliga ageranden efter 1900-talets mitt. I sammanhanget ska det dock sägas att kyrkan har gett ut en bok om nomadskolan som är baserad på intervjuer och erfarenheter.¹ Den visar att det finns en medvetenhet också om dessa frågor.

I rollen som historiker ligger det närmast i arbetets natur att även uppmärksamma områden som man anser borde undersökas mer ingående i framtida forskning. Hit hör sådant som kyrkans markägande och övertagandet av samiska landområden, kyrkans roll i etableringen av svenska ortnamn, kyrkans mer allmänna betydelse i språkbytesprocessen, relationen mellan kyrklig verksamhet och näringspolitik samt förbindelserna mellan kyrka och stat (och så småningom mellan kyrka och skola) vad gäller samiska frågor. Det samiska motstånd som skönjs i ett flertal artiklar, men ändå får en undanskymd ställning, är ytterligare ett sådant område. Det går givetvis att hitta många fler ämnen beroende på med vilka förkunskaper och perspektiv man läser antologin. Detta belyser i vart fall antologins potential att väcka nya forskningsfrågor och därmed på sikt bidra till kunskapsgenerering.

Tankeströmningar om rastänkande får ett stort utrymme i antologin och flera artiklar anknyter till dessa tankeriktningar och deras inverkan på samiska förhållanden. Detta är naturligtvis rimligt, men det finns samtidigt något i dessa framställningar som inte blir tillfredsställande utrett. Kritiska frågor om exempelvis rasbiologins och nationalismens betydelse och förklaringsvärde för uppdelningar av den samiska befolkningen, nomadskolans uppkomst och synen på och behandlingen av samer i allmänhet ställs inte. Det vore motiverat eftersom staten och kyrkan i långt tidigare skeden hade etablerat kyrkor på samisk mark, lagt beslag på samiska markområden och undertryckt den samiska kulturen i olika avseenden. Detta kunde ske utan stöd eller behov av exempelvis rasbiologiskt tänkande för att motivera agerandet. Den kontrafaktiska frågan ligger

nära till hands: hade vi sett en helt annan språkpolitik, skolpolitik och näringspolitik utan det särskilda rastänkande som tog form runt sekelskiftet 1900? Ur vårt perspektiv är den frågan viktig eftersom svaret kan göra att mer djupliggande maktstrukturer och deras drivkrafter inte blir uppmärksammade tillräckligt. Det kan tänkas att argument plockades från sekelskiftets rasläror för att de var användbara för syften som egentligen inte hade med rasfrågor att göra, utan om makt och (ekonomisk) kontroll över befolkning och landområden. Vitbokens texter påminner också om att jämförelser mellan Norge, Sverige och Finland öppnar för nya betraktelsesätt inom området som inte ges utrymme i ett strikt nationellt perspektiv. Förnorskningspolitiken mot samer i Norge kunde uppenbarligen bedrivas utan en norsk motsvarighet till Statens rasbiologiska institut. Resonemanget avskriver inte rasbiologernas skuld i oförrätter. Inte heller avskriver det skuld när det gäller de kyrkliga representanter som gav verksamheten sitt stöd.

Historiska kunskapsöversiktens begränsningar och fördelar

Om fördelarna med historiska översiktsverk är att just sammanställa och skapa en ny överblick på ett område, finns det samtidigt ofrånkomliga och generella problem med denna typ av sammanställningar. Ett uppenbart problem är att antologin hanterar frågor under en mycket lång tidsperiod, utan att någonstans exklusivt presentera modeller för eller förklaringar till historisk kontinuitet eller förändring. Av antologin framgår att 1600-talets samhälle i grunden är någonting annat än 1900-talets, samtidigt som läsaren också förstår att det finns en hög grad av kontinuitet som rör kyrkans agerande mot samer. Beror identifieringen av kontinuitet på projektets syften och de frågeställningar som forskare valt eller överensstämmer likheterna över tid med faktiska förhållanden, kan man lite tillspetsat fråga sig.

Den långa tidsperioden väcker också frågor i förhållande till studieobjekten, *kyrkan* och *samerna*. Vitbokens författare och redaktörer lämnar viktiga upplysningar som sammantaget visar hur kyrkan som organisation fungerade i samiska frågor. Tanken att kyrkan i gångna tider haft ett enhetligt program och en enhetlig hållning i olika frågor som sipprade ned från de beslutande organen till för-

samlingsprästerna måste dock nyanseras. Kyrkan har inte varit en monolit på det sättet. Det är också så att kyrkans roll i nationellt beslutsfattande som rörde samer är varierande över tid och inte helt okomplicerad. Kyrkans organisatoriska struktur som vi känner den i dag är en relativt sen företeelse. Alltsedan medeltiden och fram till 1600-talet bestod kyrkan av ett antal relativt självständiga stift. Först på 1600-talet likriktades verksamheten genom universitetens prästutbildning och genom kyrkolag, kyrkohandbok, katekesutveckling och psalmbok. Det var prästeståndet som fattade beslut om kyrkans hållning i riksövergripande frågor och förmedlade dem till stift och församlingar. Samma prästestånd var en del av den politiska makten som vid sidan av de andra tre stånden bildade ståndsriksdagen. Prästeståndets ageranden i samiska frågor kan därför vara svåra att urskilja eftersom de ofta bestämdes gemensamt med de övriga stånden och med kungen som formell beslutsfattare. Rimligen gör det dock kyrkan medansvarig i nationella beslut som rörde samerna. Något som ytterligare komplicerar bilden är att prästeståndet genomgick en sekulariseringsprocess under 1800-talet, som bland annat tog sig uttryck i att professorer vid universiteten kom att tillhöra prästeståndet. Efter ståndsriksdagens avskaffande på 1860-talet satt visserligen många präster i riksdagen men det saknas kunskaper om huruvida det är rimligt att knyta deras ageranden till kyrkan som organisation. När de moderna riksdagspartierna växte fram mot 1800-talets slut representerade riksdagsmännen i första hand det parti de tillhörde. Även inom detta område – om hur man hamnade på riksdagspartiernas listor över valbara kandidater och vilka intressen partimedlemmarna representerade – är kunskapsläget dåligt. På nationell nivå och i lagstiftande instanser är Svenska kyrkans hållning i samiska frågor kort sagt inte enkel att utmejsla i förhållande till andra organ.

Gränserna för Svenska kyrkan i förhållande till staten är alltså svåra att dra. Särskilt suddiga blir de om man väger in att kyrkans inblandning i samiska frågor fanns på olika nivåer i besluts- och genomförandeprocessen. Förenklat kan den processen delas upp i *utrednings- och förslagsfas*, *beslutsfas*, *genomförandefas* och *kontrollfas*. Kyrkans inflytande i hela förloppet är beroende av historisk tidpunkt och vilken fråga det gällde. Det går dock att urskilja ett mönster där kyrkan i flera samiska frågor var djupt involverad

i utrednings- och förslagsfasen, hade mindre inflytande i beslutsfasen, men en betydande roll under genomförande- och kontrollfasen. Till denna schematiska beskrivning hör att även under en genomförandefas fattas beslut, men dessa är följden av lagar och förordningar som satts upp under beslutsfasen. Under genomförande- och kontrollfasen sker i allmänhet en delegering av utförandet från kyrkan på nationell nivå till regional nivå (stiften) och slutligen till lokal nivå (församlingarna). Fram till 1800-talets mitt var ofta kyrkans inflytande betydande i hela kedjan, från väckt förslag till kontrollfasen, men därefter minskande inflytandet. Ett undantag är inflytandet över skolfrågor.

Tillkomsten av nomadskolan i början av 1900-talet kan illustrera hur kyrkan i ett relativt sent skede var inblandad i samiska frågor. Biskopen i Luleå, Olof Bergqvist, fick i uppdrag av staten att tillsammans med en kyrkoherde och en folkskoleinspektör (som båda var hans underlydande) utvärdera det samiska skolväsendet och komma med förslag på hur det skulle kunna förbättras. Några år efter att utredningen blev klar lämnade dåvarande utbildnings- och kyrkoministern ett förslag till ny skolorganisation. Detta förslag klubbades igenom i riksdagens båda kamrar, där Olof Bergqvist själv troligen röstade för förslaget som riksdagsman för Nationella partiet. Riksdagsbeslutet resulterade i ett tillägg i reglementet för lappmarkens ecklesiastikverk, som det formellt hette. Förenklat kan man säga att tillägget gav domkapitlet i Luleå i uppdrag att genomföra nomadskolan och genom diverse kontrollfunktioner övervaka och återrapportera om verksamheten till staten. Något år efter reformen behövde skolväsendet utvärderas igen och även denna gång fick Bergqvist uppdraget, den här gången tillsammans med en politiker och en statlig tjänsteman. I korthet mynnade utredningen ut i att kyrkans inflytande över nomadskolan ökade. Även om kyrkan alltså inte formellt fattade beslutet om nomadskolans inrättande så påverkade man i högsta grad utformningen genom att ta initiativ till, utreda och förbereda förslagen. Kyrkan genomförde sedan skolreformen enligt det uppdrag den hade fått i det regelverk som beslutades av riksdagen.

Det ovanstående exemplet belyser att kyrkliga representanter var inblandade i beslut och genomförande av samiska angelägenheter på flera olika sätt. Det belyser också att kyrkan, utan att i alla

ärenden haft beslutande funktioner, kunde verka *initierande, utredande, rådgivande, opinionsbildade, verkställande, samverkande* och *granskande*. När det gällde vissa frågor, som exempelvis införandet av nomadskolan, verkade kyrkan genom flera av dessa funktioner. I andra frågor var inflytandet mer begränsat till någon enstaka funktion. Det hör också till saken att kyrkliga representanter i dessa olika funktioner kunde ha skilda roller. När Bergqvist genomförde utredningar gjorde han det på statens uppdrag, när han röstade i riksdagen gjorde han det som företrädare för ett parti och när han gav domkapitlets utlåtande om nomadskolförslaget representerade han en stiftsledning inom Svenska kyrkan. Många liknande exempel skulle kunna anföras för att visa att kyrkans representanter »lånade ut sig« till statliga myndigheter, kommunala organ och frivilligorganisationer. Den övergripande frågan är naturligtvis om och hur kyrkan som organisation kan hållas ansvarig i alla de roller som enskilda kyrkliga representanter har haft. Rimligen borde kyrkan generellt kunna hållas åtminstone medansvarig eller indirekt ansvarig. Saken borde dock prövas i varje enskilt sakområde. Det gäller inom områden som både gav positiva och negativa konsekvenser för det samiska samhället.

En angränsande problematik handlar om vad enskilda prästers handlande säger om kyrkan som helhet. Flera av vitbokens artiklar belyser hur enskilda kyrkliga *aktörer* agerar, utan att texterna mer än antydningssvis berör vad deras handlande säger om den kyrkliga organisationens *strukturer*. Kyrkoherden och väckelsegestalten Lars Levi Læstadius, som ordnade möjligheter för vetenskapsmän att plundra samiska gravar på mänskliga kvarlevor, eller komminister Georg Bergfors, som blev vän med och inspirerade rasbiologen Herman Lundborg, är två exempel på kyrkliga aktörer som hade djup delaktighet i oförrätter som drabbade samer. Hur ska man betrakta sådana aktörers agerande i förhållande till kyrkan som helhet? Flera förhållningssätt är tänkbara, varav två särskilt angelägna att ta upp. Det ena är att betrakta dem som otypiska element i en annars sund organisation. Det avskriver inte deras individuella skuld, men det gör kyrkans delaktighet mindre graverande. Det andra, och i våra ögon mer rimliga förhållningssättet, är att betrakta dem som otypiska element i en organisation som möjliggjorde, gav tyst medgivande, tillät eller uppmuntrade deras handlingar.

Det ska också tilläggas att omfattningen av alla problematiska sidor av kyrkligt agerande som lyfts fram i antologin hänger samman med hur forskarna tolkat de uppdrag som de fått. Sammantaget kan man säga att de problematiska sidorna av kyrkans agerande av olika skäl har prioriterats jämfört med andra. Som läsare kan man ibland, med fog, undra om kyrkan verkligen gjorde allt galet. Sådant som systematiskt arbete med filantropi, arbete mot svält och/eller materiell nöd berörs aldrig. Kyrkans roll i att beskydda och föra vidare kunskapen om samisk religion, kultur och språk ges därtill begränsat utrymme. Inte heller berörs det faktum, mer än i några artiklar, att många av kyrkans och skolans representanter (på många olika nivåer) själva var samer.

Behövs mer kunskap?

Samtidigt skulle varken framtida studier på de områden som nämns ovan eller framlyftandet av kyrkans positiva arbete rucka på den vetenskapliga antologins mest grundläggande konstaterande, nämligen att kyrkan historiskt sett har haft en enorm maktposition gentemot samer och att kyrkans agerande på många skilda områden har haft omfattande och ofta negativa konsekvenser för samer, samisk religion och samisk kultur. Detta tycks många av bokens författare vara överens om. Historiskt sett har det kort sagt inte varit ett speciellt lyckat möte mellan Svenska kyrkan och samer. Detta konstaterande borde tillsammans med den kunskap som antologin erbjuder vara mer än nog för att de som vill ska kunna gå från kunskap till handling. Det finns med andra ord anledning att – utifrån det vi nu vet – reflektera över hur man från kyrkligt håll i framtiden kan arbeta för att hitta bättre umgängesformer i relationen till samerna som urfolk, hur man kan verka för att stärka samiskt språk och samisk kultur samt hur man kan stödja utvecklingen mot en verklig frigörelse från kvardröjande koloniala maktstrukturer och kulturhämmande ramar. Om en sådan vilja finns skulle ett fönster för verklig förändring nu kunna öppnas.

Med detta sagt vill vi avslutningsvis uttrycka vår förhoppning om att denna sammanfattning endast ska utgöra början på en mer ingående läsning av antologins många intressanta enskilda bidrag.